मृगयाकुशलः श्वा तु विश्वकद्रुः पुमानयम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

श्वागणिकः, त्रि, श्वगणेन चरति यः। "श्वगणात् ठञ् च।"४।४।११। इति ठञ्। श्वगणेन चरति। श्वागणिकः श्वागणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वादन्तः, पुं, (शुनो दन्त इव दन्तो यस्य।"शुनो दन्तदंष्ट्रे ति।"६।४।१३७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः।)कुक्कुरदशनः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वानः, पुं, (श्वा एव। श्वन्+स्वार्थे अण्।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली ॥ (शुनां समूहः खण्डिकादित्वात् अञ्। कुक्कुरसमूहे, क्ली ॥)

श्वानचिल्लिका, स्त्री, (श्वानप्रिया चिल्लिका।) शुनकचिल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वानी, स्त्री, (श्वान+स्त्रियां ङीष्।) कुक्कुरी। इति शब्दरत्नावली ॥

श्वापदः, पुं, (शुन इव पदं यस्य। "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु।" ६।४।१३७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः।) हिंस्रपशुः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे।१।५।५१।
"श्वापदो हिस्रुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥")
व्याघ्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

श्वावित्, [ध्] पुं, (श्वानं विध्यतीति। व्यध+क्विप्। "नहि हृतीति।"६।३।११६। इति दीर्घः।) शल्यः। इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥ (यथा, मनुः।५।१८।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतो दतः ॥")

श्वाविद्,(ध्)पुं,(श्वानं विध्यतीति। व्यध+क्विप्। "नहिहृतीति।"६।३।११६। इति दीर्घः।) शल्यः। इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥

श्वाश्वः, पुं,(श्वा कुक्कुरः अश्व इव वाहनं यस्य।) भैरवः। कुक्कुरवाहनत्वात्। इति केचित् ॥

श्वासः, पुं,(श्वसित्यनेनेति। श्वस+करणे घञ्। यद्वा, श्वसितीति। श्वस+"श्याद्यघेति।" ३।१।१४१। इति घः।) श्वसितम्। वायुः। इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः। प्राणः २। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।१।१४७।
"श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ॥")
रोगविशेषः। स तु बलवान् महापातकजः। यथा,—
"उन्मादश्च त्वचां दोषो राजयक्ष्माश्मरी तथा।
श्वासश्च मधुमेही द्वावुदरी पापसंज्ञकाः ॥
इति नारदोक्तम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम्। स च हीनबल उपपातकजः यथा,—
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः।
रक्तार्व्वुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ श्वासाधिकारः। तत्र निदानमाह।
"यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां संप्रवर्त्तते।
तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते ॥"
श्वासस्य भेदानाह।
"महोर्द्ध्वच्छिन्नतमक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥"
पूर्व्वरूपमाह।
"प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥"*॥
संप्राप्तिमाह।
"यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः।
विश्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः ॥"
स्रोतांसि प्राणोदकान्नवहानि। कफपूर्व्वकः कफः पूर्व्वः प्रधानं यस्य सः। विश्वग्व्रजति सर्व्वतो विमार्गान् याति। संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः॥*॥
महाश्वासस्य लक्षणमाह।
"उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः।
ऊर्द्ध्वं श्वसिति सन्नद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः।
विहताख्याननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूरात् विज्ञायते भृशम्।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥"
उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् शब्दं यथा स्यात् कीदृक् स शब्दस्तद्बोधयितुमाह। मत्तर्षभ इव ऊर्द्ध्वं श्वसितीत्यन्वयः। सन्नद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत्। ज्ञानं शास्त्रम्। विज्ञानं तदर्थविनिश्चयः। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीनः ग्लानः। मारकत्वार्थं महाश्वासः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासमाह।
"ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः।
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्द्दितः।
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः।
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीड़ितः ॥
ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥"
सर्व्वेषु श्वासेषूर्द्ध्वं श्वसते। अत्र अत्यर्थमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति। श्लेष्मावृतेत्यादि। श्लेष्मणा आवृतं यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्द्दितः। विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यादेवं पश्यन्। अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासस्यारिष्टस्य लक्षणमाह। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतः ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। तस्यैवेति न तु मोहग्लानिरहितस्य ॥ * ॥ छिन्नश्वासमाह।
"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीड़ितः।
न चाश्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः॥
आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्॥"
विच्छिन्नं सविच्छेदम्। सर्व्वप्राणेन यावद्बलेन। मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः हृदयशिरश्छेदवेदनयेव पीड़ितः। दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः। विचेता उद्विग्नचित्तः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सः। यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरश्छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीड़ितो बोद्धव्य इत्यर्थः। मारकत्वाय विच्छिन्नश्वासः ॥ * ॥
तमकश्वासमाह।
"प्रतिलोमं यथा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च ॥
करोति पीनसन्तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा।
अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कम् ॥
प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्म्मुहुः ॥
श्लेष्मणा सुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥
तथास्योद्धंसते कण्ठः क्लृक्ताक्ष्णक्लोति भाषितुम्।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीड़ितः ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन क्लिद्यता भृशमार्त्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥"
संगृह्य व्यथया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासास्रावम्। तेन श्लेष्मणा घुर्घुरकं घुर्घुरशब्दम्। प्राणप्रपीड़कं प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीड़कम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव। वेगेन श्वासवेगेन। संनिरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः। संनिरुध्यते श्वास इति जेज्जटः। श्लेष्मणा अंसुच्यमानेन। सुखं सुखमिव। उद्धंसते व्यथितो भवति। शयानः शय्यानिहिताङ्गः अवगृह्णाति पीड़यति। उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यम्। उच्छ्रिताक्षः शूनाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः। अवधम्यते गजारूढस्येव सर्व्वगात्रं चाल्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह।
"ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत्।
उदावर्त्तरुजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधतः ॥
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतेनाशु प्रशाम्यति।
मज्जतस्तमसो चास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत्॥"
क्षुद्रश्वासमाह।
"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्।
क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतरे।